

## תחת אדום או תחת ישמעאל

**מים ראשונים:** מלכות אדום היא המלכות או הגלות הרביעית שלאחריה צפוי לעמוד מלך המשיח שיגאל את עם ישראל מכל גלויותיו ושעבודיו לאומות העולם. אדום היא המלכות הרביעית והאחרונה. קבלה/מסורת זו חוצה את עולם המדרש לאורך ולרוחב. יסודה במדרשים על ברית בין הבתרים: אברהם שבחר לו המלכויות ומלחמת ארבעת המלכים, יעקב שראה את אדום עולה בסולם וחשב שאין לו ירידה. כך גם בדברי הנביאים, ירמיהו, עמוס, עובדיה, מלאכי ועוד על אדום.<sup>1</sup> דניאל על ארבע המלכויות ועוד. לא בכדי מעתיקים הדרשנים את עשו לאדום ומשם למלכות רומא ולנצרות. ראו רשימת הממלכות בפיוט מעוז צור. הכל על מנת למתוח את המלכות הרביעית עד בוא הגאולה. ארבע מלכויות ולא יותר. והנה מסתבר שיש מלכות נוספת, 'חמישית' ... היא ישמעאל!

**תודות:** בדף זה נעזרנו רבות במאמר של דב ספטימוס, **תחת אדום ולא תחת ישמעאל, ציון מז**. ראו מידע נוסף במים האחרונים. תודה שלוחה גם לד"ר רוני שוויקה מפריקט [הכי גרסינו](#) על סיוע בנוסחאות השונות של גמרא שבת להלן.

### בראשית רבה פג פרשת וישלח – גלות אדום היא האחרונה

"אלוף מגדיאל, אלוף עירם" (בראשית לו מג) - יום שמלך לוטינוס, נראה לר' אמי בחלום: "היום מלך מגדיאל". אמר: עוד מלך אחד נתבקש לאדום. אמר ר' חנינא איש צפורי: למה נקרא שמו עירם? שעתיד לערום תיסווריות (אוצרות) למלך המשיח.<sup>2</sup>

### אוצר המדרשים (אייזנשטיין) דורשי רשומות - בשביעית יצא לחפשי

"כי תקנה עבד עברי", והלא לא היה לו לסמוך לאלה המשפטים אלא כי יריבון כי ינצו... וכי יכה איש שהן דינין!<sup>3</sup> דורשי רשומות אומרים: לפי שנצטוו במרה על הדינין ונתן להם עשרת הדברות, אמר משה: ריבוננו של עולם, שמא יתעה יצר הרע את בניך ויעברו על המצוות ותגלה אותן מלפניך ותמכרם לעבדים? לכך פתח "כי תקנה עבד עברי" - כשתקניאם<sup>5</sup> למלכויות אל ישתעבדו בהן יותר משש מלכויות. "שש שנים יעבוד": בבל ומדי ופרס ויון ואשור ורומי. "ובשביעית יצא לחפשי חנם" - אמר לפניו: רבש"ע אל ישתקעו ביד רומי אלא זכות עשה עמהם חנם, ובשביעית יצא לחפשי חנם.<sup>6</sup>

### גמרא שבת דף יא עמוד א – תחת ישמעאל ולא תחת נכרי

ואמר רבא בר מחסיא אמר רב חמא בר גוריא אמר רב: תחת ישמעאל ולא תחת נכרי (גוי), תחת נכרי (גוי) ולא תחת תַּבְּרָא, תחת תַּבְּרָא<sup>7</sup> ולא תחת תלמיד חכם, תחת תלמיד חכם ולא תחת יתום ואלמנה.<sup>8</sup>

<sup>1</sup> וכך גם בתהלים למשל, אך יש לזכור שבספרות בית ראשון, 'אדום' הוא העם המקראי ששכן בהרי עבר הירדן המזרחי-דרומי. רק בבית שני ולאחר סיום ממלכת החשמונאים הופך אדום לרומא ואח"כ לנצרות.

<sup>2</sup> זו המסורת על ארבע הגלויות או המלכויות שאדום היא האחרונה שבהם. יסודה של מסורת זו הוא במלחמת אברהם, אבי האומה, עם ארבעה המלכים (פרשת לך לך). ראו בראשית רבה מב ב בדרשה על הפסוק בקהלת ה טו: "גל עומת שבא, כן ילך, ומה יתרונו שיעמוד לרוח: "כשם שפתח בד' מלכויות כך אינו חותם אלא בד' מלכויות: את כדלעומר מלך עילם, ותדעל מלך גוים, ואמרפל מלך שנער, ואריוך מלך אלסר, כך אינו חותם אלא בד' מלכויות: מלכות בבל ומלכות מדי, ומלכות יון ומלכות אדום". כך גם בתנחומא תרומה ז על נבואות דניאל, פרקי דרבי אליעזר כח על ברית בין הבתרים ועוד. עוד באוצר המדרשים (אייזנשטיין) עשר גלויות, שמונה עשר גלויות בשלוש מלכויות: "אלו עשר גלויות שגלו בני ציון היקרים: גלו ישראל ע"י סנחריב שלש גלויות, ואח"כ גלו ע"י נבוכדנצר ארבע גלויות אחרות, ואח"כ גלו ע"י אספסיינוס גלות אחת, ואח"כ גלו ע"י אדריינוס גלות אחת, הרי תשע גלויות. וגלו ע"י טיטוס הרשע יש"ל גלות עשירית והיא הגלות האחרונה תחת אדום". ונראה שמדרש רבה פג לעיל הוא קיצון מכולם משום שהוא מקרב מאד את הקץ כשהוא קובע שהמלך הנוכחי "מגדיאל" הוא אחד לפני האחרון, וקובע "עוד מלך אחד נתבקש לאדום".

<sup>3</sup> מדוע המצווה הראשונה בפרשת משפטים היא בדין עבד עברי? למה לא דיני נזיקין ומשפטים? כבר הקדשנו לנושא זה את הדף [פתח בדין עבד עברי](#) בפרשת משפטים. כאן נביא רק הנחוש לעניינינו.

<sup>4</sup> ותינתק הברית. ראו דברינו [עבד שמכרו רב](#) בתשעה באב.

<sup>5</sup> הינו כשתמכרם – כאשר תיתן אותם קנין לאומות. וגם המילה 'קנאה' מתחבאת כאן. ראו דברים לב כא.

<sup>6</sup> זו שיטה נדירה יותר של שש מלכויות (גלויות, שעבודים) שנבחרה כאן על מנת לדרוש היסטורית את הפסוקים במצוות עבד עברי: שש שנים יעבוד ובשביעית יצא לחפשי חנם". ראו הפסוק "חנם נמכרתם ולא בכסף תגאלו" (ישעיהו נב ג). אך גם כאן לא מדובר בשעבוד נוסף מעבר לזה של רומי היא אדום. אדרבא הגאולה תבוא על מנת שלא "ישתקעו ביד רומי". ראו גם יומא י ע"א: "אין בן דוד בא עד שתפשוט מלכות רומי הרשעה בכל העולם כולו תשעה חודשים". והנה מתברר שמלכות אדום אינה האחרונה!! יש עוד אחת ורשעה וקשה מכולם – ישמעאל! קדימה ואחורה בהיסטוריה.

<sup>7</sup> "כהני האש הפרסיים" מסביר שטיינזלץ. על הקושי לחיות תחתם, ראו גיטין יז א (להלן בדף זה).

## רבינו חננאל מסכת שבת יא ע"א – תחת נכרי ולא תחת ישמעאל

אמר רב תחת נכרי ולא תחת ישמעאל. תחת ישמעאל ולא תחת נכרי שהן רעים כדגרסינן ביבמות (סג ב.)<sup>9</sup> תחת חבר ולא תחת ת"ת. כלומר אין בו כח להציל מיד הרשעים בזרוע רמה.<sup>10</sup> וכל שכן, יתום ואלמנה:<sup>11</sup>

רבי בחיי בן אשר<sup>12</sup> דברים ל ז פרשת נצבים – תחת אדום ולא תחת ישמעאל

וכן אמרו במדרש משלי: "תחת שנואה כי תבעל" (משלי ל כג), זה עשו, שנאמר: "ואת עשו שנאתי" (מלאכי א ג). "ושפחה כי תירש גברתה" (משלי ל כג) - זה ישמעאל הבא מהגר. ומפני שבני ישמעאל קשין לישראל יותר מבני עשו, לכך קראו הכתוב "אויבך". וכן אמרו: **תחת אדום ולא תחת ישמעאל**. וכן מצינו בהקב"ה שאמר: "על רבעים לשונא" (שמות כ ה), אבל באויביו נאמר: "וְאֵיבֵי ה' פִּיקֶר פָּרִים פְּלוּ בְעֶשָׂן פְּלוּ" (תהלים לו כ). למדך כי האויבים אין להם הישארות כלל ... ושתי האומות האלה קראן שלמה "שתי בנות", והזכיר שהן מזומנות לגיהנם, הוא שאמר: "לעלוקה שתי בנות הב הב" (משלי ל טו).<sup>13</sup>

בית אלוקים למבי"ט<sup>14</sup> שער היסודות פרק מז – אדום קרוב יותר לישראל

כיון שגלה זרע ישראל הבן המיוחד, לא יאות שימשלו עליהם בנים זרים, כי אם בני אבותיהם אברהם יצחק ויעקב, כי הם קרובי ישראל יותר משאר האומות וירחמו עליהם בגלותם, והקרוב קרוב מרחם יותר. וכמו שאמרו: **תחת אדום ולא תחת ישמעאל**, כי כל מה שסבלנו מהם צער ויסורין, הכל היה בעונותינו, ולא בכל זמן הגלות כי אם מזמן לזמן כפי מה שגזרו עלינו עונותינו. ולא הגיעו אלינו הצרות מכולם, כי אם ממעטים מושלים שבהם. ואולי כי קצתם לא היו מהם<sup>15</sup> ורובם היו מרחמים קצת עלינו להיותם קרובים אלינו.<sup>16</sup> וזה היתה סבה אלהית מתחילה, שיתברכו אלו הבנים עשו וישמעאל במעלה וכבוד בזכות אבותם אברהם ויצחק להשאיר לנו שריד, שאם היינו גולים בין אומות אחרות כמעט כסדום היינו וכו'.

<sup>8</sup> רבים מצינים מאמר זה כמקור לנושא שלנו תחת אדום או תחת ישמעאל, אך המאמר דורש הסבר, בפרט ההמשך שגולש לתחת חֶבֶר, תלמיד חכם, יתום ואלמנה. נשאר לשואבי המים לחקור עניין זה ורק נפנה למדרש אגדה (בבב"א) שמות כב כא פרשת משפטים: "כל אלמנה ויתום לא תענון. אמרו חכמינו ז"ל: תחת ארי ולא תחת כנעני, תחת כנעני ולא תחת חבר, תחת חבר ולא תחת תלמידי חכמים. תחת תלמידי חכמים ולא תחת יתום ויתומה מפני שדמעתן מצויה". אנו נתמקד במאמר הראשון: תחת ישמעאל ולא תחת נכרי ונעזר ברש"י שמבאר: "ולא תחת נכרי - אדומים, שהיו רשעים יותר". לצד ישמעאל, יש לנו כעת זיהוי ממוקד של האומה המושווית לו – אדום, היא הנצרות בימי רש"י (רומא בימי חז"ל) אבל אם גמרא שבת זו היא המקור בתלמוד (או אסמכתא לפחות), הרי שהיא קובעת שעדיף להיות תחת ישמעאל ולא תחת אדום. אז איך התהפכה האמירה ל"תחת אדום ולא תחת ישמעאל" כפי שמצאנו במספר מקומות?

<sup>9</sup> ראו שם שר' יוחנן הזדעזע ונפל מהכסא כשבשרו לו שהחברים (הפרסים) השתלטו על בבל.

<sup>10</sup> ראו מסכת פסחים דף קיב עמוד א, ציווי רבי עקיבא לבנו: " ... ואל תדור בעיר שראשיה תלמידי חכמים".

<sup>11</sup> לרבנו חננאל נוסח הפוך בגמרא שבת: "תחת נכרי ולא תחת ישמעאל" וכך גם בפירוש המאירי שם שאומר: "דרך צחות אמרו תחת גוי ולא תחת ישמעאל תחת ישמעאל ולא תחת חבר וכו'". ראו גם ספר הישר לרבנו תם (חלק החידושים) סימן קצו: "רב חמא בר גורייא אמר רב תחת ישמעאל ולא תחת גוי כו'". אם "נצמיד" גם לנוסח זה את דברי רש"י שנכרי או גוי הוא אדומי הרי לנו אולי את המקור הקדום ביותר לנוסח: "תחת אדום ולא תחת ישמעאל", אך עדיין אין כאן נוסח ברור אלא "הרכבה" דרך הפרשנים. ואגב, יש לשים לב להסבר של רבנו חננאל מדוע עדיף להיות תחת חבר ולא תחת תלמיד חכם: "כלומר אין בו כח להציל מיד הרשעים בזרוע רמה, וכל שכן יתום ואלמנה". היינו שעדיף להיות תחת שלטון חזק שעם כל רשעותו, משליט סדר במדינה. ראו בראשית רבה ט יג על מלכות הארץ (רומא) שהיא "תובעת דקיון של בריות". אם נלך אחורה גם לאדום וישמעאל, נקבל בשיטת רבנו חננאל משמעות אחרת למאמר בגמרא שבת: עדיף שלטון חזק שמשליט סדר במדינה, גם אם הוא רשע ומיצר לישראל.

<sup>12</sup> **רבי בחיי בן אשר אבן חלואה**, סרגוסה ספרד מאות 13-14, מתלמידי רשב"א, פרשן מקרא. יש להבחין בינו ובין רבינו בחיי בן יוסף אבן פקודה בעל חובת הלבבות, סרגוסה ספרד שקדם לו במאתיים שנה לערך.

<sup>13</sup> שתי האומות אדום וישמעאל הן שתי בנות עלוקה. שתיהן קשות ורעות לישראל. אבל ישמעאל הוא "אויב" שדינו כליה גמורה, בעוד שאדום הוא "שונא" שדינו לארבעה דורות. אדום הוא עשו הוא אח ליעקב הוא ישראל, "לא תתעב אדומי כי אחיך הוא", ראו דבריו **יעקב ועשו אחים שונאים** בפרשת תולדות. על קשיות הישמעאלים (בלי השוואה לאדום) ראו ירושלמי תענית פרק ג הלכה ד: "שלושה ברא הקב"ה ותהא שבראן, ואילו הן: כשדים וישמעאלים ויצר הרע". ובתלמוד הבבלי סוכה נב ע"ב: "ארבעה מתחרט עליהן הקב"ה שבראם, ואילו הן: גלות, כשדים, וישמעאלים, ויצר הרע". ראו גם את דברי רמב"ם באגרת תימן, בלי השוואה לאדום: " ... שהקב"ה הפילנו במהמרות עונותינו בתוך אומה זו שהיא אומת ישמעאל שרעתם חזקה עלינו והם מתחכמים להרע ולמאוס אותנו כמו שגזר עלינו יתברך "ואויביו פלילים". ושלל תעמוד על ישראל אומה יותר אויבת ממנה ולא אומה שהרעה בתכלית הרעה לדלדל אותנו ולהקטין אותנו ולמאוס אותנו כמוהם". ובזהר מהדורת הסולם פרשת שמות מאמר תחת עבד כי ימלוך אות רפט: "וְאֵין לָךְ גְּלוּת קֶשֶׁה לְיִשְׂרָאֵל כְּמוֹ גְּלוּת יִשְׁמַעֲאֵל". רבי בחיי בן אשר (ספרד מאות 12,13) אינו מנמק את קביעתו "תחת אדום ולא תחת ישמעאל" שהוא בהיפוך נוסח הגמרא, וגם לא מציין את נוסח רבנו חננאל והתומכים בו (הערה 11). האם זה פרי ניסיון חייו כמי שחי בתקופת הרקונקיסטה? כך או כך פירוש רבי בחיי כאן הוא כנראה המקור לביטוי השגור "תחת אדום ולא תחת ישמעאל" ולהיפוך הסדר בהשוואה לגמרא שבת הנ"ל.

<sup>14</sup> רבי משה בר יוסף מטראני, מאה 16, יוון ארץ ישראל, תחת השלטון העותומני.

<sup>15</sup> שלא מצאצאי עשו (הקיסרים הגרמניים?).

<sup>16</sup> שהרי עשו אחינו התאדם ובעל "יחוס", הוא בנם של יצחק ורבקה ואייניקל לאברהם ושרה. ראו גם פירוש אבן עזרא לבראשית כז מה פרשת תולדות שמדגיש שהיו תקופות (חשמונאים) בהם אדום הייתה נתונה תחת ידה של יהודה.

### משיבת נפש בראשית טו טז – אדום הוא עשו הוא תרבות מתוקנת יותר

בעוונותינו הרבים עתה אנחנו תחת ידי אדום הוא עשו ונתגדל בחיקו של יצחק ומזרעו של אברהם אבינו, החזיקו להם **מדות טובות יותר מכל האומות**, ובסידור מדינות **הנהגות ישרות** כמו בהכנסת אורחים, תקנו להם בתים ומחזיקים להם דלים עוברים ושבים, תקנו להם בתים ומחזיקים בהם חולאים ומחוסרי איברים, תקנו להם בכל עיר ועיר גומלי חסדים חבורה וחבורה, ממיתים על הגניבה ועל הגזל לתקון העולם, והרבה דברים כאלה מקפידים על שפיכת דמים שבועות שוא והרבה תיקונים, ודיינים ושופטים יש להם.<sup>17</sup>

### אוצר המדרשים (אייזנשטיין) שמעון בן יוחאי – מרוכב על גמל לרוכב על חמור

אלו הן הנסתרונות שנגלו לרבי שמעון בן יוחאי כשהיה חבוי במערה מפני קיסר מלך אדום, ועמד בתפילה ארבעים יום וארבעים לילה והתחיל כך: "ה' אלהים צְבָאוֹת עֲדַמְתִּי עֲשֵׁנָה בְּתַפְלַת עֲמָךְ" (תהלים פ ה).<sup>18</sup> מיד נגלו אליו סתרי הקץ וסתומות והתחיל לישב ולדרוש: "וירא את הקני" (במדבר כד כא).<sup>19</sup> כיון שראה מלכות ישמעאל שהיא באה, התחיל לומר: לא דינו מה שעשה לנו מלכות אדום הרשעה, אלא אף מלכות ישמעאל.<sup>20</sup> מיד ענה לו מטטרון שר הפנים ואמר לו: אל תירא בן אדם, שאין הקב"ה מביא מלכות ישמעאל אלא כדי להושיעכם מזאת הרשעה. והוא מעמיד עליהם נביא כרצונו ויכבוש להם את הארץ, ובאים הם ויחזיקוה בגדולה, ואיבה גדולה תהיה ביניהם ובין בני עשו. ענה לו רבי שמעון ואמר: ומנין שהם ישועה לנו? אמר לו ולא כך ישעיה הנביא (כא ז): "וְרָאָה רֶכֶב צֶמֶד פָּרָשִׁים רֶכֶב חֲמֹר רֶכֶב גָּמֶל וְהִקְשִׁיב קֶשֶׁב רֶב קֶשֶׁב". מפני מה הוא מקדים רכב חמור לרכב גמל? לא היה צריך לומר אלא "רכב גמל רכב חמור".<sup>21</sup> אלא כיון שהוא יוצא רוכב על גמל צמחה מלכות בידי רוכב על חמור. דבר אחר: רכב חמור כמו רוכב על חמור, מיכן שהם תשועה לישראל כתשועת רוכב על חמור.<sup>22</sup>

**מים ביניים הבאים בסעודה:** המדרש האחרון יכול לשמש כראש גשר למעבר מהשיטה "תחת אדום ולא תחת ישמעאל" – שהיא על בסיס נוסח רבנו חננאל בגמרא שבת; לשיטה הנגדית "תחת ישמעאל ולא תחת אדום" שהיא על בסיס רוב נוסחי גמרא שבידינו.<sup>23</sup> למעבר זה ניתן לצרף את הפסוק בתהלים קכ ה: "אוֹהֶה לִי כִּי גִרְתִּי מִשָּׁךְ שְׁכַנְתִּי עִם אֱהִלִּי קֶדֶר". ראו פירוש רד"ק שם: "וְזָכַר הַגְלוֹת אֲשֶׁר בִּישְׁמַעֲאֵל וְלֹא זָכַר אֲשֶׁר בְּאֲדוֹם, כִּי רַב גְּלוֹת יִשְׂרָאֵל בֵּין הַיִּשְׁמַעֲאֵלִים". לאמר, הרבה תלוי בראייה הסובייקטיבית של כל פרשן ודרשן, מקומו ותקופתו.

<sup>17</sup> משיבת נפש הוא רבי יוחנן ב"ר אהרן לוריא, מאה 15 אלזס, משבח את הנוצרים שהם מחזיקים במדות טובות ובהנהגות ישרות כגון הכנסת אורחים (במזוזים?), דאגה לנכים ולעניים ושומרים על סדרי דין ומשפט "לתיקון העולם". והרי זה אותו רעיון שכבר ראינו לעיל במדרש בראשית רבה ט יג על מלכות הארץ (רומא) שהיא "תובעת דקיון של בריות". ובמאמר של דב ספטימוס מצאנו גם את דעתו של מנשה בן ישראל (רב ומדינאי, אמסטרדם, מאה 17, פעיל למען יהודי התפוצות) שכותב: "שביתנו תחת המוסלמים היא הרבה יותר מעיקה ומצערת ממה שהיא תחת הנוצרים. וכך אמרו קדמונינו: יותר טוב לדור תחת אדום מלדור תחת ישמעאל. כי הם הנוצרים עם יותר מנומס ומשכיל ובעלי מדיניות יותר טובה כמו שמצאה אומתנו מן הניסיון". האם אנחנו שומעים כאן את רוחות הרנסנס במערב אירופה מול שקיעת האסלאם?

<sup>18</sup> פרק פ בתהלים מכיל פסוקים קשים שאנו אומרים בשעת צרה ותענית. ראו מדרש תהלים (בובר) מזמור עד: "משכיל לאסף למה אלהים זנחת לנצח יעשן אפך בצאן מרעיתך. זהו שאמר הכתוב: אתה ידעת ה' זכרני ופקדני והנקם לי מרודפי אל לארך אפך תקחני (ירמיה טו טו). אתה ארך אפים ... ואני קצר רוח וילוד אשה ... ואם אתה בא להאריך עמנו, אין בנו ממש ומתים אנחנו. וכן אסף אמר: למה אלהים זנחת לנצח. עד עכשיו עשן אפך עולה לפניך, יעשן אפך בצאן מרעיתך. אמר לו: מפני מה אתה מסתיר את פניך ממני, כאדם המסתיר פניו מן העשן, וכן הוא אומר: עד מתי עשנת בתפילת עמך (תהלים פ ה), אותה מרעיתך ששכחת אותה".

<sup>19</sup> בנבואת בלעם! רש"י דורש את נבואות העתיד של בלעם! ראו הפסוק שם (סוף פרשת בלק): "וְהָיָה אָדוֹם יִרְשָׁה וְהָיָה יִרְשָׁה שְׁעִיר אֵיבָיו וְיִשְׁרָאֵל עֲשֵׂה הָיִל", ממנו רצה כנראה רש"י ללמוד על הגאולה שתבוא בסוף מלכות אדום (היא רומי).

<sup>20</sup> רבי שמעון בר יוחאי שהסתתר במערה מפני הרומאים שלוש עשרה שנים, היה סבור שהקץ יבוא עם נפילתה של רומי, אך בחזונו נגלה לו הסוד שאחרי מלכות רומא תבוא עוד מלכות שתשעבד את עם ישראל, היא מלכות ישמעאל. זה כמובן מדרש מאוחר שכבר מכיר את האיסלאם ומשתמש בדמותו של רבי שמעון בר יוחאי כמי שמזונה עם מלכות אדום ומסמל את קיצה.

<sup>21</sup> כי הגמל מהיר יותר.

<sup>22</sup> אחרי אדום תבוא אמנם עוד מלכות חמישית היא ישמעאל, אבל מטרתה היא להושיע את ישראל מיד אדום! הרוכב על הגמל, הוא מלכות ישמעאל, לא בא אלא לבשר ולהכין את בואו של הרוכב על החמור הוא המשיח. התשובה לשאלה מנין 'פתאם' מלכות נוספת אחרי אדום, היא שבעצם מיד עם עלייתה תבוא הגאולה והיא לא תימנה ברשימת המלכויות המשעבדות. גישה זו יכולה אם כך לחיות עם האמרה "תחת אדום ולא תחת ישמעאל", במשמעות מעשית: אדום היא המלכות האחרונה תחתיה תשועבדו (צמד הפרשים בפסוק?). לא יהיה שעבוד "תחת ישמעאל", כי יחד עם הרוכב על הגמל – הוא ישמעאל, יבוא הרוכב על החמור – הוא המשיח. ואכן, ידוע מההיסטוריה שתושבי ארץ ישראל וירושלים קבלו בתחילה את הכיבוש המוסלמי בשמחה ובתקווה, עד שזה האחרון התהפך גם הוא עליהם! נקל לשער את מפת הנפש הגדול כאשר נבואת מטטרון זו לא התגשמה וככל שנקפו השנים נהפכה המלכות החמישית לקשה מכולם. אפשר שעם כיבוש הארץ בידי המוסלמים במאה השביעית לספירה וגירוש השלטון הביזנטי, אמנם אמרו: תחת ישמעאל ולא תחת אדום. אבל עם הזמן והתלאות למדו לומר: תחת אדום ולא תחת ישמעאל. וכאן הדרשן (שאיננו יודעים על מקומו ותקופתו) מנחם את העם ש"תחת ישמעאל" יהיה קצר ויביא במהרה לגאולה.

<sup>23</sup> והכל בסיועו של רש"י ש"נכר" או "גוי" שבגמרא הוא אדום.

שו"ת יכין ובוועז חלק ב סימן טו<sup>24</sup> – תחת ישמעאל ולא תחת אדום<sup>25</sup>

עוד שאלת על ענין מה שאמרו רבותינו ז"ל תחת אדום ולא תחת ישמעאל כי יש אומרים שלא אמרו אלא תחת ישמעאל ולא תחת אדום ושאלת להודיעך הלשון האמתי והיכן זכרוהו ז"ל.

**תשובה:** מאמר זה זכרוהו רז"ל בפרק קמא דשבת וכך היא גירסת הגמרא: "ואמר רבה בר מחסאי אמר רב חמא בר גוריא אמר רב: תחת ישמעאל ולא תחת גוי ולא תחת חבר תחת חבר ולא תחת תלמיד חכם תחת תלמיד חכם ולא תחת יתום ואלמנה". ולא הזכירו אדום כלל, אלא שרשי"י ז"ל פירש גוי אדומיים ופירש תחת ישמעאל לשמשו ולא תחת גוי והם אדומיים, מפני שהיו רשעים ביותר. ותחת אדום אעפ"י שהם רשעים ביותר ולא תחת חבר הם הפרסיים הרשעים שהיו רשעים יותר ומצירים ומצערם מאד לישראל וכו'.<sup>26</sup>

נתיבות עולם נתיב התורה פרק יב<sup>27</sup> – תחת ישמעאל, אדום וישראל הם הפכים גמורים

ובפרק קמא דשבת (י"א ע"א): "אמר רבא בר מחסאי אמר רב חמא בר גוריא אמר רב: תחת ישמעאל ולא תחת גוי, תחת גוי ולא תחת חבר, תחת חבר ולא תחת ת"ח, תחת ת"ח ולא תחת יתום ואלמנה". פירוש: אלו דברים הם דברי חכמה אף כי נראה שהם פשוטים. ורוצה לומר כי ימצא לישראל מתנגדים מן האומות מצד שהם אומות נבדלים מחולקים כמו האומה של ישמעאל מתנגדים לישראל במה שהם אומה מחולקת כמו כל שני דברים מחולקים יבוא התנגדות זה לזה, אבל אדום יותר מתנגדים כי ישראל ואדום הם הפכים לגמרי כי כאשר זה קם זה נופל ואי אפשר שיהיה להם שום חיבור. ולפיכך אדום רוצה תמיד להתגבר על ישראל שבהם הם למעלה. ומכל מקום, אם ישראל מכניעים עצמם לאדום ונותנים לאדום הממשלה אינם חפצים יותר,<sup>28</sup> לכך תחת ישמעאל ולא תחת אדום וכו'.<sup>29</sup>

## עין איה שבת א כז – תחת ישמעאל ולא תחת אדומי

מי שצריך לסור למשמעת איש בעל תאות שפלות, היא קשה מאד, כי אין לערוך שרירות לב של איש מתמכר לתאות נפשו. מכל מקום אינו כ"כ קשה כמו להיות מסובל תחת עול אכזרי אשר לא ידע רחם. ישמעאלים הם שטופי זימה, מעשרה קבים זימה תשעה נטלה ערביא, ע"כ מדותיהם נשחתות והנתון תחתם יסבול הרבה. מכל מקום, גרוע מזה הנתון תחת אדום, האומה שמתנתה היא החרב, ודם ורצח הוא מבחירי תענוגה. על כן: תחת ישמעאל ולא תחת אדומי.<sup>30</sup>

**מים ביניים 2:** ראינו את האסכולה המעדיפה (יחסית) את אדום על פני ישמעאל, ואת זו ההפוכה, שעדיפים הישמעאלים על פני אדום (הנוצרים), האם תיתכן גישה שלישית ואולי יותר? התשובה היא כן.

<sup>24</sup> שני אחים ממשפחת דוראן: ר' צמח ור' שמעון. רבני העיר אלג'יר, מאה 15.

<sup>25</sup> כאן אנחנו עוברים לשיטה הנגדית שמעדיפה (יחסית) את שלטון האסלאם "תחת ישמעאל ולא תחת אדום".

<sup>26</sup> הרי לנו עדות של שני אחים תלמידי חכמים מצפון אפריקה שנשאלו מהו הנוסח הנכון: "תחת אדום ולא תחת ישמעאל" או ההפך, ותשובתם החד-משמעית היא שהנוסח הנכון הוא "תחת ישמעאל ולא תחת אדום". שכך הוא אכן ברוב הדפוסים וכתבי היד. זאת, כמובן אם שוב נעזר ברש"י שמפרש שנכרי הוא אדום. וקשה לחשוב שיכין ובוועז לא הכירו את פירוש בחיי לעיל, אך אין הם מזכירים אותו או כל מקור אחר שיכול לתמוך בשיטה הנגדית של "תחת אדום ולא תחת ישמעאל". סוף דבר, לתושבי אירופה הנוצרית מתאים: "תחת אדום" (הערה 17 לעיל) ולתושבי צפון אפריקה "תחת ישמעאל".

<sup>27</sup> מהר"ל (רבי יהודה ליווא ב"ר בצלאל) מפראג (ומפוזנא וניקלשבורג), מאה 17 מזרח אירופה.

<sup>28</sup> אבדו את כח הרצון (החפץ) או שמא אין מי שיחפץ בהם.

<sup>29</sup> הניגוד בין ישראל לאדום הוא תהומי ומהותי - "אי אפשר שיהיה להם שום חיבור", בעוד שהניגוד עם ישמעאל הוא "מצד שהם אומות נבדלים מחולקים", כפי שאומות רבות חלוקות. כך גם בחידושי אגדות למהר"ל מסכת שבת דף י עמוד ב: "תחת ישמעאל וכו'. דע כי אלו דברים הם דברי חכמה אף כי נראין שהם פשוטים, כי ימצא לישראל ג' מתנגדין האחד מצד שהם אומות נבדלין. והאומה של ישמעאל מתנגדין לישראל מצד שהם אומות מחולקות, והבדל שלהם גורם התנגדות כמו כל שני דברים שהם מתנגדים ביחד, אבל גוי שהוא אדום יותר מתנגדים כי ישראל ואדום הם הפכים לגמרי". וכך בדומה גם דברי המקובל האיטלקי ר' אליהו חיים מגניצאנו (אין תחת ידינו מקור זה ושאלנוהו מהמאמר של דב ספטימוס). "... עשו שהוא קשה יותר מישמעאל ובני קטורה ... ואל יטעה אותך מה ששגור בפי העולם: תחת אדום ולא תחת ישמעאל, כי הגרסא בהפך בגמרות המדויקות". ובספר הפיזיקים לשירמן מובא משפט פיזיקי קצר בשם אבן עזרא: "ביד ישמעאל לבדו היינו / נסנו אל אדום ולא חיינו", אך גם הוא נאלץ לנדוד לארצות נוצריות בעת שהתגבר שלטון האל-מונאחידון המוסלמי הקיצוני.

<sup>30</sup> הנה לנו דעה מודרנית, הרב קוק בתחילת מאה 20 שיושב בארץ. תחילה תחת שלטון הטורקים ואח"כ תחת המנדט הבריטי. יש פיתוי רב לנסות לתת משמעות פוליטית-מדינית לאמירה זו, על רקע התקופה הסוערת בתולדות הציונות, ההתיישבות בארץ והעם היהודי (והעולם כולו באותן שנים); אולי אפילו ניבוי של השואה. אבל במחשבה שנייה נראה שאמירה זו היא בגדר המוסר וההנהגה הראויה וברמת הפרט. חיים בחברה מושחתת ושטופת זימה, קשים ככל שיהיו, עדיפים על חיים בסביבה רצחנית שבה חיי אדם לא נחשבים ישמעאלים רעים מאד, אך מסתבר שיש מי שרע עוד יותר, הם אדום שהרצח הוא אומנותם. כך או כך ראו המדרשים שהתורה הוצעה לאומות העולם. הישמעאלים דחו משום שכתוב בה "לא תנאף" ובני עשו משום שכתוב בה "לא תרצח".

## מדרש תהלים (שחר טוב; בובר) מזמור יח – ישמעאל ביחד עם אדום

קדמוני חבלי מות<sup>31</sup> - בבל וכשדים. נחלי בלעל - מדי ופרס. חבלי שאול - יון ומקדון. מוקשי מות - ישמעאלים ואדום. רבן אמרי: ולמה כתוב בגלות ראשון ובגלות רביעית "מות" - חבלי מות, מוקשי מות? זו הַחֲרִיבָה בית ראשון, וזו החרבה בית שני. ר' אבא בר כהנא אמר: שזו גזרה שמד, וזו גזרה שמד.<sup>32</sup>

## שכל טוב (בובר) שמות יב מב פרשת בא - מוזכרים בנשימה אחת

וכן אתה מוצא במלכי יהודה ובמלכי ישראל ובמלכי בית חשמונאים, עד אשר מאס הקב"ה בהם מרוב הכעסותם וניאצותם והגביר עליהם את אדום והחריבו בית שני ואנו בניהם נמקים בגולה תחת אדום וישמעאל ויתר הגוים אשר בכללם ומחכים לישועתו.<sup>33</sup>

## מסכת גיטין דף יז עמוד א - לפני ואחרי החברים

... אדהכי אתא ההוא חברה, שקלה לשרגא מקמייהו.<sup>34</sup> אמר: רחמנא! או בטולך או בטולא דבר עשו.<sup>35</sup> למימרא, דרומאי מעלו מפרסאי, והתני רבי חייא, מאי דכתיב: "אלהים הבין דרכה והוא ידע את מקומה" (איוב כח כג)? יודע הקב"ה בישראל שאין יכולין לקבל גזירת רומיים, עמד והגלה אותם לבבל!<sup>36</sup> לא קשיא: הא מקמי דניתו חברי לבבל, הא לבתר דאתו חברי לבבל.<sup>37</sup>

## של"ה פרשת שמיני תורה אור<sup>38</sup> – ישמעאל הוא המשך של אדום, לאדום יש קצת קדושה

... ועתה על ידי שר אדום, כי גם היושבים תחת ישמעאל נקראים גלות אדום, וכמו שכתב הרמב"ן פרשת בלק (במדבר כד כ). עיין שם. ואמר: מנין יש קדושה לאדום להיות לו אחיזה כל זמן שישראל תחתיו?<sup>40</sup> אחיזה זו זכה מעת "וזרח משעיר למו" (דברים לג ב), שאז קיבל עשו קצת קדושה שנתגלתה השכינה לשר שלה.<sup>41</sup>

<sup>31</sup> הוא דורש קטע בפסוקים ה-ו שם: "אֶפְפוּנֵי חֲבִלֵי מוֹת וְנֶחְלֵי בְלִיעַל יִבְעֲתוּנִי: חֲבִלֵי שְׂאוֹל סָבְבוּנִי קְדְמוּנֵי מוֹקְשֵׁי מוֹת".  
<sup>32</sup> ובהמשך אותו פרק, על פסוק מט שם: "מִפְלִטֵי מַאֲבִי אֶף מִן קָמִי תְרוֹמָמִי מֵאִישׁ חֶמֶס תִּצְלִלְנִי", דרשה דומה: "מפלטי מאויבי - מנבוכדנאצר ובבל. אף מן קמי - ממדי ופרס ומהמן. תרוממני - מיון, שאף על פי שנמשלו בי היוונים, בית המקדש בבנינו היה ... מאיש חמס תצילני - מאדום ומישמעאל". המספר ארבע (גלויות או מלכיות) נשמר ע"י חיבור חלק מהם לגלות משותפת אחת: ולצורך זה חוברו יחדיו לא רק תרבויות שכנות ודומות כגון בבל וכשדים, מדי ופרס, יון ומקדון, אלא גם הפכים ממזרח וממערב: אדום וישמעאל. שתי הממלכות הגדולות. הדרשות לעיל דנות בכובד ראש מי משתייהן קשה יותר, תחת מי משתייהן עדיף לחיות, בא מדרש זה ודומיו ואומר: חדא מחתא הם. אדום וישמעאל – גלות אחת היא. מקצת מבני עמנו תחת עולה של זו וחלק תחת עולה של זו – שתייהן רשעות. שתייהן בנות עלוקה (רבי בחיי לעיל). ואגב אורחא פותרת דרשה זו את הבעיה של המלכות החמישית שהתרגשה עלינו בהפתעה. לא הייתה זו הפתעה אלא המשכיות 'טבעית'.

<sup>33</sup> כך בגישה פאסיבית של השלמה עם הגולה המתמשכת של אדום וישמעאל בה "אנו נמקים", תוך חיבור אסון בית שני לאסון בית ראשון! ומה נאמר אנו בתקופה ששנאת אדום ושנאת ישמעאל עדיין שרירים וקיימים? אם חשבנו ש"תחת אדום" כבר הגיע לשיאו בימי שואת אירופה ושהצהרות הכנסיה הקתולית המנקות את היהודים מאשמות עתיקות ועלילות שוא (נוסטרה אטאטה) פותחות עולם חדש, באו ימי מלחמת אוקטובר ולנגד עינינו פורעים מוסלמים קיצוניים מסיתים המון נוצרי/חילוני נבער לפגוע בכל מי ומה ששם ישראל ויהודי נקרא עליו. אלא שהיום יש מדינת ישראל!

<sup>34</sup> נסביר: חכמים יושבים שם לפני רבה בר בר חנה שירד מארץ ישראל לבבל וחלה, ושואלים אותו דבר הלכה (מה אומרת תורת ארץ ישראל על נושא מסוים). עד שהוא עונה להם, נכנס חֲבֵר (פרסי מכהני האש) וסילק להם את הנר (יום חג האש שלהם היה)

<sup>35</sup> רבה בר בר חנה נרעש מהמעשה ופונה לקב"ה: רחמנא! או בצילך או בצל בני עשו (ששלטו אז בארץ ישראל)!

<sup>36</sup> שואלת הגמרא: האם נבין מדברי רבה בר בר חנה שהרומאים עדיפים על פני הפרסים? והרי שמענו דרשה מרבי חייא, המבוססת על פסוק באיוב, בשבח ההגלי לבבל!

<sup>37</sup> מסכת הגמרא: מאמרו של רבי חייא על הגליה לבבל של היהודים שאינם יכולים לסבול את שלטון הרומיים (בארץ), היינו שאדום קשה מבבל, מתאים לתקופה לפני שבבל נכבשה ע"י החברים. לאחר שהשתלטו החברים על בבל, עדיף כבר שלטון רומא (בארץ). מדרש זה אינו שייך ישירות לנושא שלנו: אדום או ישמעאל, אלא להשוואה השנייה שבגמרא שבת לעיל – של אדום עם החברים. אבל יש בו כדי להצדיק את התיזה שהכל בהתאם לנסיבות המקום והתקופה. מה שאולי מתאים לגלות מסוימת בתקופה מסוימת, אינו מתאים לגלות אחרת בזמן ומקום אחרים. אין שום סתירה או מחלוקת מה עדיף על מה ותחת מי עדיף לחיות. לעתים קרובות, המצב הנוכחי הוא בבחינת הרע במיעוט, ואם כבר שואפים לשינוי, כדאי לשאוף למשהו אחר לגמרי שהוא לא "תחת ישמעאל" ולא "תחת אדום" ולא "תחת חבר" ...

<sup>38</sup> ישעיה הלוי הורוביץ, מאה 17, פראג, ארץ ישראל.

<sup>39</sup> עיינו שם ולא מצאנו. וכל היודע לאיזה קטע ברמב"ן הכוונה, אנא יודיענו ויחכימונו בהקדם.

<sup>40</sup> אדום שורד כממלכה יציבה וחזקה בגלל שעם ישראל הוא בין העמים המשועבדים לו. ישראל "מחזיקים" אותו. לאן הגענו!

<sup>41</sup> גם דרשה זו מחברת את שתי הממלכות אדום וישמעאל ופותרת בכך את שאלת 'המלכות החמישית' – גם ישמעאל הוא בעצם אדום ונקרא בשם זה. האחים התאומים יעקב ועשו, 'בולעים' כל מי שבא ביניהם ויש להם בכך זכות הדדיה. זכות היא לישראל שעשו – אדום הוא הגלות המתמשכת והחזקה בעולם ותחתיו הם משועבדים; וזכות היא לעשו-אדום "להיות לו אחיזה כל זמן שישראל תחתיו". דרשה זו יכולה להיחשב כשייכת לאסכולה הראשונה של "תחת אדום ולא תחת ישמעאל", במשמעות פשוטה: "לא תחת ישמעאל" כמציאות שאין ישמעאל – הוא חלק מאדום. אבל ברור שזו התחכמות דרשנית ובפועל הכיר השל"ה מן הסתם היטב את שלטון האסלאם, בפרט מאז שעלה לארץ. ובאשר לאחיזה ולקדושה שיש לאדום, ראו המדרש על עשו שיכול לחזור ולקבל את התורה בכל עת שירצה. ראו פסיקתא דרב כהנא יב בחדש השלישי: "בחדש השלישי (שמות יט א). למה בחדש

ספר סדר היום<sup>42</sup> סדר ההגדה וכוונתה – האם אנו בגולה בני חורין?

מתחילין הא לחמא עניא אף על פי שאינו מן הענין של ההגדה, משום שעם היות שאנו עושים עצמינו בני חורין והרי אנו משועבדים תחת אדום וישמעאל ... אינו דומה שעבוד זה לשעבוד מצרים. שאע"פ שאנו משועבדים עתה, לא אבדה תקותינו ולא נגזרה תאותנו והרי הרשות בידינו לעשות כרצוננו. וכל דצריך ייתי ויפסח ובידינו להאכילו ולהשקותו. ואם תאמר: סוף סוף משועבדים אנחנו ועבדים! אין ענין עבודתנו כלום דהא אנו מובטחים ועומדים ומצפים ומקוים הישועה בכל עת ובכל שעה ואם השתא הכא, אפשר לשנה הבאה שנהיה בארעא דישראל. ואם כעת אנו עבדים, לשנה הבאה נהיה בני חורין בעה"י כי ישועת ה' כהרף עין.<sup>43</sup>

## מחלקי המים

**מים אחרונים 1:** בדף זה נעזרנו רבות במאמר של דב ספטימוס, "תחת אדום ולא תחת ישמעאל" שפורסם בכתב העת ציין (גיליון מז, חוברת ב, תשמ"ב), עמודים 103–111. הדגש המרכזי במאמר זה הוא ההתחקות אחר היווצרותה וגלגולה של האמרה "תחת אדום ולא תחת ישמעאל" והשימוש שנעשה בה בפרט ע"י יהודים ש"טעמו" מנחת ידם של שניהם, ועברו מצד לצד או יכלו לעבור והחליטו להישאר בצד שכבר מוכר להם עם כל צרותיו, כגון בספרד בשנות הרקונקיסטה, שחלקים משמעותיים בה עברו מספר פעמים מיד ליד.

**מים אחרונים 2:** אם נחזור לגמרא שבת הנ"ל, יש רגליים לדבר שלא מדובר כאן בעם או אומה ובגלות/שעבוד של עם ישראל תחתיהם, אלא ביחידים. היינו, באדם שנקלע לשליטתו של אדם אחר, עקב חוב כספי למשל. ראו לשון רש"י בגמרא שם: "תחת ישמעאל לשמשו". כך מתחברת האמרה בטבעיות ובנוחות להמשכה: "תחת נכרי (גוי) ולא תחת חבר, תחת חבר ולא תחת תלמיד חכם, תחת תלמיד חכם ולא תחת יתום ואלמנה".<sup>44</sup> כך גם מתורצת השאלה כיצד הכירו חכמי התלמוד הבבלי את ישמעאל שעלה לגדולה במאה השביעית אחרי חתימת התלמוד? והתשובה היא שמדובר בישמעאל פרטי (ערבי) ולא באומה שלטת. זאת ועוד, לקטע גמרא זה יש מספר נוסחאות ובאחת מהן (אוקספורד 366) הנוסח הוא: "תחת איש ולא תחת אשה, תחת אשה ולא תחת ישמעאל, תחת ישמעאל ולא תחת גוי וכו'". ראו שוב מדרש אגדה (בובר) שמות כב כא פרשת משפטים: "... אמרו חכמינו ז"ל: תחת ארי ולא תחת כנעני, תחת כנעני ולא תחת חבר, תחת חבר ולא תחת תלמידי חכמים. תחת תלמידי חכמים ולא תחת יתום ויתומה מפני שדמעתן מצויה". באופן זה, מתבהר מאמר רבא בר מחסיא לגמרי, אך האסמכתא ממנו למשמעות ההיסטורית של גלויות ישראל ומצב ישראל בעמים, מתפוגגת. אבל זה כוחם של חכמי עם ישראל לאורך כל הדורות. לדרוש, לפרש ולחדש כרוחב רוחם וחכמתם.

**מים אחרונים 3:** במספר פרשנים מצאנו את הביטוי "תחת ישמעאל ולא תחת ישראל" וגם זה נראה שייך להערה הקודמת שמדובר ביחידים. ברמת היחיד ובהיבט האנושי האינדיבידואלי, יש 'ישמעאלים' (נכרים, אדומים, גויים בכלל) שיחסם למי שמשועבד להם עדיף בהרבה על פני יהודי וישראלי השולט ביהודי / ישראלי נתין. ראו אלשיך פרשת כי תבוא: "אשר יציק לך אויבך שבשעריך, ועל כן בהיות בקרבך עושה לישראל הרעה הגדולה הזאת טוב לך תנתן ביד אויבך שבחוק ותכבש העיר ועבדת את אויבך ותהיה תחת אדום ולא תחת ישראל ... כל צרתך לא תהיה רק בעבוד את אויבך ואוכלים נכסך לא כליון, וזה טוב לך כי תלקה ותחיה, וטוב לך גם כן תנתן ביד אויב מהיותך במצור. ומה גם בבית שני שהיו האויבים בפנים קשים מאשר בחוץ וכו'". כיבוש חיצוני עדיף על פני עצמאות שמלווה כל העת במריבות פנימיות קשות. את זה לומד אלשיך מהתוכחה הקשה של ספר דברים. ראו גם בן דורו של ר' פרחיה מסכת שבת דף יא עמוד א: "תחת ישמעאל ולא תחת ישראל. שגדולה אונאת ישראל מאונאת ישמעאל, וכל שכן יתום ואלמנה שגדולה אונאתם מכולם".

השלישי? שלא ליתן לאומות העולם פתחון פה לומר אילו נתן אף לנו את התורה היינו עושים אותה. אמר להם הקב"ה: ראו באיזה חודש נתתי את התורה, בחודש השלישי, במזל תאומים, שאם ביקש עשו הרשע להתגיייר ולעשות תשובה ולבוא וללמוד תורה יבוא וילמד ומקבלו אני, לפיכך נתנה בחודש השלישי". בפסוק "ה' מסיני בא וזרח משעיר למו" שבסוף ספר דברים, פותח משה "צהר קטן" לעתיד הרחוק בו ייסגר חשבון האחים התאומים.

<sup>42</sup> לרבי משה ב"ר יהודה אבן מכיר, צפת מאה 16. היה רב וראש ישיבה בכפר זיתון שליד צפת.

<sup>43</sup> דרשה זו חורגת מהנושא שלנו, אך מצאנו לנכון להביאה. מרוב השיח על ה"הבדלים הדקים" בין גלות אדום וגלות ישמעאל, כיצד אנחנו יכולים לשבת בליל הסדר ולשורר "עבדים היינו ... עתה בני חורין"? החסד הקטן שאנו תחת אדום או ישמעאל ואיננו תחת ישמעאל או אדום (תלוי מי הוא האומר, באיזה מקום ובאיזה תקופה הוא חי וכותב) - הוא שעושה אותנו בני חורין? ("אכתי עבדי דאחשורש אנא"). נשאר לשואבי המים לדון בדרשת ארץ-ישראלית זו שאולי מקומה לחגי חירות ניסן-אייר הבעל"ט.

<sup>44</sup> בולטת בפרשנות, בהקשר זה, היא החוליה "תחת חבר ולא תחת תלמיד חכם". החברים (כהני האש הפרסים) היו ידועים באכזריותם ושלטונם העריץ. חוליה זו מחזקת את הדעה שהמאמר דן ברמה האישית של אדם שהשתעבד לאדם אחר. ראו גם גמרא פסחים קיב ע"א: "אל תדור בעיר שראשיה תלמידי חכמים". ורש"י מסביר: "דטרוד בגרסיה ולא במילי דציבורא".

## מי מתי ואיפה תחת אדום או תחת ישמעאל

| מאה | תחת אדום (נכרי)<br>ולא תחת ישמעאל                    | תחת ישמעאל ולא<br>תחת אדום                          |
|-----|------------------------------------------------------|-----------------------------------------------------|
| 10  | רבנו חננאל                                           |                                                     |
| 11  | רש"י?                                                |                                                     |
| 12  | רבנו תם                                              | אבן עזרא?                                           |
| 13  | המאירי                                               |                                                     |
| 14  | רבינו בחיי בן אשר,<br>סרגוסה, ספרד.                  |                                                     |
| 15  | משיבת נפש – ר'<br>יוחנן לוריא.                       | יכין ובעז, ר' צמח<br>ור' שמעון. רבני<br>העיר אלג'יר |
| 16  | המבי"ט – יוון וא"י,<br>תחת שלטון<br>עות'מאני.        | ר' אליהו חיים<br>מגניצאנו, איטליה<br>(סוף מאה 15)   |
| 17  | השל"ה – פראג<br>וא"י.<br>מנשה בן ישראל -<br>אמסטרדם. | המהר"ל – פראג,<br>תחת נוצרים.                       |
| 18  |                                                      |                                                     |
| 19  |                                                      |                                                     |
| 20  | עין איה, הרב קוק                                     |                                                     |